Лариса Бадья

ХРОНОЛОГІЯ ПРОВЕДЕННЯ ЗЕМСТВАМИ УКРАЇНИ ЛІТНІХ ВЧИТЕЛЬСЬКИХ КУРСІВ

(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Важливою частиною діяльності земств України у другій половині XIX – на початку XX ст. була робота з підвищення фахового рівня вчителів народних початкових училищ на короткотермінових літніх вчительських з'їздах і курсах.

Курси мали велике значення для становлення і розвитку початкової школи. Безпосереднім результатом проведення курсів було підвищення рівня викладання у народних училищах. Віддаленим результатом, котрий простягається у наше сьогодення, є накопичення досвіду їхньої організації та проведення, формування на земських педагогічних курсах програми, змісту та форми роботи курсів підвищення кваліфікації вчителів початкового навчання.

У сучасній історіографічній літературі цей досвід висвітлено недостатньо. Наявні наукові джерела частіше за все обмежуються констатацією факту проведення земствами короткотермінових педагогічних курсів (Ф.Г. Паначін, 1979; А.В. Ососков, 1982; Н.М. Дем'яненко, 2001; Н.С. Побірченко, 2002, 2003). У ряді публікацій питання вчительських курсів є невеликою частиною досліджень освітньої діяльності земств в окремому регіоні (Л.В. Корж, 1999; Р.Л. Гавриш, 1999; В.Л. Попова, 2004).

Ці публікації мають фрагментарний характер, не створюють загальної картини діяльності земств з підвищення кваліфікації народних вчителів, що не дозволяє повною мірою оцінити масштаби даної роботи. З іншого боку, залишається поза увагою подвижницька діяльність земців, які організовували і проводили курси для вчителів в обстановці жорсткої протидії держави, урядовців, реакційної частини самих земств, за умов відсутності досвіду такої роботи, методичних розробок, підручників та посібників, при дуже обмеженій матеріальній та викладацькій базі.

Мета даної статті – встановити хронологію проведення земствами вчительських курсів у всіх земських губерніях України за час існування земського самоврядування з середини XIX ст. і до початку XX ст.

Джерельна база дослідження – архівні справи Державних обласних архівів Києва, Полтави, Харкова, Сум, Херсона, Дніпропетровська, Чернігова, періодичні земські видання, звіти керівників курсів про роботу курсів.

Курси підвищення кваліфікації народних вчителів проводилися земствами з 70-х років XIX ст. і до початку першої світової війни. Ця робота переривалася двічі – у роки наступу реакції у другій половині 80-х – першій половині 90-х років XIX ст. та у роки першої російської революції. Це дає підставу хронологічно визначити три періоди в роботі земських вчительських курсів:

перший період – 70-ті – початок 80-х років XIX ст. – елементарний період;

другий період – 90-ті роки XIX ст. – перші роки XX ст. – період зростання;

третій період – з 1910 року до перших років світової війни – період плідної роботи.

На кожному етапі земські курси мали свої особливості. Так, наприклад, різною була форма їхнього проведення: від короткого, кількаденного ознайомлення вчителів з елементарними прийомами початкового навчання у 70-ті роки XIX ст. до загальноосвітніх курсів на початку XX ст. Ці особливості були типовими для усіх губерній України, як і в цілому для Російської імперії, оскільки визначалися освітнім цензом та фаховим рівнем народних вчителів, котрі поступово зростали в міру розширення мережі спеціальних педагогічних навчальних закладів в країні.

Значні відмінності земської діяльності з підвищення кваліфікації вчителів у різних

губерніях стосувалися ставлення земств до цієї діяльності, її розмаху, частоти проведення вчительських курсів, що визначалося складом земських установ, співвідношенням в них передових та ретроградних сил, і, відповідно, ставленням земців до народної освіти, розумінням ними своєї ролі в розбудові народної школи.

Найбільш вираженими ці відмінності були на першому етапі, у 70-80-ті роки, коли кожна губернія зі своїм напівнатуральним господарством жила ізольованим життям. У цей час склад земських установ визначався особливостями господарства губернії, характером її панівної верхівки. Так, земства південних губерній, де заправляли магнати-землевласники, відрізнялися ретроградністю, на відміну від них земства Полтавщини – нащадка Гетьманської держави, які були демократичними і дійовими.

Започаткована земська робота з підвищення кваліфікації народних вчителів була, за іронією долі, у губернії з найконсервативнішим у всій Російській імперії земством – у Катеринославській. Саме тут жив і працював видатний земський діяч, публіцист, талановитий педагог, Микола Олександрович Корф. Він розробив засади вчительських з'їздів-курсів для підвищення фахового рівня вчителів початкових народних училищ і у 1867-1869 рр. у своєму маєтку Нескучное Олександрівського повіту власним коштом провів перші в Росії з'їзди вчителів [1, 2]. У 1870 році з'їзд під керівництвом М.О. Корфа відбувся у селі Гуляйполе Олександрівського повіту [3].

Однак, така діяльність Миколи Олександровича не влаштовувала офіційну владу. У 1872 році його забалотували на виборах у земські гласні. Вчительський з'їзд, запланований у повіті на літо 1872 року, не відбувся. Робота з підвищення кваліфікації народних вчителів в губернії була припинена аж до 1899 року.

У сусідній з Катеринославською Херсонській губернії, ідентичній за своєю історією та суспільно-економічним устроєм, у першій половині 70-х років тон земської діяльності задавала група діячів, очолювана А.С. Ерделі. У цей період земством активно, на високому організаційному рівні, регулярно проводилася робота з підвищення кваліфікації вчителів.

У 1870 та 1871 рр. відбулися курси-з'їзди у Херсоні та Злинці [4], у 1872 та 1873 рр. – у Херсоні та Єлисаветграді [5]. У 1874 році курси в Херсоні провів Н.Ф. Бунаков. Послухати відомого педагога зібралося стільки народу, що для занять довелося виділити зал дворянського зібрання. У роботі з'їзду взяли участь 102 вчителі [6].

Ці курси мали такий резонанс у губернії, що наступного 1875 року на заняття прибуло 236 вчителів. Керівником курсів було призначено пітерського педагога Гарусова. Ці курси виявилися не такими вдалими, як попередні, чим відразу скористалася консервативна частина земських гласних: чергові земські збори 21 голосом проти 20 прийняли рішення про припинення проведення вчительських курсів [7]. Наступні курси для народних вчителів були проведені у губернії лише через шість років – влітку 1881 року, під керівництвом М.О. Корфа [8]. Після цього аж до 1896 року Херсонським земством не робилося ніяких спроб проведення заходів для підвищення кваліфікації народних вчителів.

Іншу картину мала діяльність Полтавського земства, яке у всі часи відрізнялося передовими поглядами та демократичністю. У Полтавській губернії курси для народних учителів проводилися земствами послідовно, регулярно і із значним розмахом – щорічно курси організовувалися у 3–4 повітах.

Перші курси-з'їзд у губернії було проведено у 1870 році у м. Сміле Роменського повіту. Керівником курсів був Д.І. Тихомиров. З 1874 року робота з підвищення кваліфікації народних вчителів губернії набула регулярного характеру і проводилася безперервно до 1881 року. Влітку 1874 року з'їзди-курси були організовані у Лубнах та Кобеляках, у 1875 р. місцем проведення курсів стали Кобеляки і Ромни, 1876 р. – Переяслів, Лубни, Ромни, Миргород [9], 1877 р. – Гадяч та Константиноград [10], 1878 р. – Лубни [11], 1879 р. – Зеньков, Кобеляки, Ромни, Золотоноша [12], 1880 р. – Кременчук та Лубни [13], 1881 р. – Гадяч, Кременчук, Миргород, Золотоноша [14].

У Харківській губернії склад земств був строкатим, що знайшло своє відображення і в земській роботі з народними вчителями. Так, у південних повітах, де переважали великі землеволодіння і, відповідно, земства мали консервативну спрямованість, курси для народних вчителів не проводилися. Натомість земства Лебединського, Харківського та Вовчанського повітів, особливо у 70-ті роки, відзначалися деякою демократичністю. Саме тут на першому етапі організовувалися вчительські курси. 1873 року були

проведені педагогічні курси у Лебедині [15], та Вовчанську [16] 1878 р. – у селі Мерефа Харківського повіту [17], 1879 р. – у селі Григорівка Харківського повіту [18], 1880 та 1884 рр. – у Харкові [19]. 1883 р. курси провело Зміївське земство [20].

У Чернігівській губернії народна освіта, народна школа довго залишалися поза увагою земств. Підвищенням кваліфікації вчителів народних училищ опікувалися спеціальні педагогічні заклади Чернігова, Ніжина та Глухова, із залученням коштів повітових земств. Перші курси для підвищення кваліфікації народних вчителів губернії у 1872 році організували викладачі Чернігівської земської учительської семінарії [21], у 1873 та 1874 рр. відбулися курси у Ніжині [22]. Наприкінці 70-х років декілька разів з'їзди для народних вчителів Чернігівської губернії проводилися у Глухові при Глухівському учительському інституті з ініціативи та під безпосереднім керівництвом директора інституту О.В. Бєлявського [23].

У 80-90-ті роки, в обстановці наступу реакції в країні земська діяльність зазнала глибокої кризи. Припинилося і проведення земствами курсів для народних учителів. Формально курси ніколи не заборонялися, але їхня організація супроводжувалася такими обмеженнями та утисками, що земства відмовилися від цієї роботи.

Відновилася діяльність земств з підвищення кваліфікації народних учителів у середині 90-х років, коли на хвилі промислової революції пожвавилося суспільно-політичне життя в країні. Робота курсів в цей період поступово набувала нового змісту відповідно до запитів народних вчителів, освітній ценз яких значно підвищився.

На другому етапі земської роботи з підвищення кваліфікації народних учителів, тобто в 90-ті роки XIX – поч. XX ст. найбільшу активність виявило Полтавське земство.

Розпочалася ця робота курсами у Хоролі та Лубнах у 1897 р. під керівництвом відомого російського педагога В.П. Вахтерова [24], у Пирятині – керівником став В.П. Науменко [25] та у Полтаві – Д.І. Тихомиров [26]. У 1898 р. курси були влаштовані у Лубнах та Зенькові [27], у 1899 році курси коштом губернського земства відбулися Константинограді та Гадячі, а Прилуцький повіт провів курси для вчителів свого повіту власним коштом [28]. У 1900 р. губернська управа фінансувала проведення курсів у Миргороді та Кобиляках [29]. У 1901 рр. з трьох повітів, яким були виділені кошти на проведення курсів, влаштував їх лише Золотоніський [30].

Земство Чернігівської губернії планувало розгорнути широкомасштабну роботу з підвищення кваліфікації народних учителів. У 1893 році було розроблено план охоплення усіх учителів початкових училищ періодичним навчанням на педагогічних курсах. Курси передбачалося проводити щорічно для третини повітів, тобто у кожній черзі повітів – один раз на три роки [31].

На жаль, цим планам не судилося здійснитися. Через відсутність необхідної матеріально-технічної та викладацької бази, недостатнє фінансування заплановані курси частіше відмінялися, ніж проводилися.

Заплановані на 1893 рік курси відбулися лише наступного року у Чернігові, одночасно для вчителів усіх п'яти повітів першої черги. На заняттях були присутні 60 вчителів (по 12 від кожного повіту) і 140 вільних слухачів. Для керівництва курсами було запрошено Д. І. Тихомирова [32].

У 1895 році курси не відбулися в жодному повіті. У наступні роки проводилися лише одноповітові курси, для 20–40 вчителів.

У 1896 році було проведено шість одноповітових курсів – у Борозні, Глухові, Ніжині [33], Конотопі [34], Сосниці [35] та Городні [36].

У 1897 р. курси відбулися лише в Новозибківському повіті [37]. Курси, заплановані у Кроливецькому та Суражському повітах, не відбулися, оскільки їхні управи визнали надані асигнування недостатніми, крім того, у Суражі не виявилося належного для проведення курсів приміщення. Для Чернігівських курсів не знайшли викладачів. Інші земські управи не повідомили причин, з яких курси не відбулися [38].

У 1898 році були проведені курси у Кроливецькому, Стародубському, Суражському, Мглинському та Чернігівському повітах, а Новгород-Сіверський повіт переніс курси на наступний рік [39]. У 1899 році із запланованих п'яти повітів курси влаштували тільки три – Остерський, Городнянський, та Новгород-Сіверський. Сосницький і Козелецький повіти перенесли курси на наступний 1900 рік [40].

Заплановані на 1900 рік курси у

Борзенському, Конотопському, Глухівському та Ніженському повітах не відбулися: проведення курсів у Конотопі та Ніжині не дозволив попечитель Київського учбового округу; Борзенське земство вирішило, що більш корисним ніж курси буде учительський з'їзд, але організувати його не змогло, а у Глухові не змогли знайти приміщення для проведення курсів. Курси у цих повітах були перенесені на наступний рік. Пройшли курси тільки у Сосницькому і Козелецькому повітах, асигнування яких було перенесено з попереднього року [41].

У 1901 році перенесені з попереднього року курси у Глухові, Ніжині і Конотопі, а також заплановані ще у 1897 році у Новгород-Сіверському не відбулися з причин, незалежних від земств [42]. Влітку 1902 року курси також не були проведені ні в одному повіті [43]. У 1903 р. відбулися одноповітові курси у Новгороді-Сіверському та Острі [44].

У Херсонській губернії практичні педагогічні курси були проведені у Херсоні у 1898 р та у 1900 р. під керівництвом педагога під керівництвом Н.М. Бунакова [1,45].

Початок нового століття віщував соціально-економічні і політичні зміни. Мали вони охопити і освіту. У всіх губерніях у 1902–1903 рр. робилися спроби організувати курси губернського масштабу за розширеною, загальноосвітньою програмою.

Так, Чернігівською губернською земською управою рішення про організацію губернських загальноосвітніх курсів для народних вчителів було прийнято у 1902 році. Курси були заплановані на літо 1903 року у місті Чернігові для третини повітів губернії, з тим, щоб у наступні роки (1904–1905) навчанням охопити інші дві третини повітів [46, 47]. Однак влітку 1903 року загальноосвітні курси у Чернігові були скасовані міністерством народної освіти, що було мотивовано їхньою незадовільною підготовкою [48].

Підготувати загальноосвітні курси у повній відповідності до вимог міністерства народної освіти Губернська земська управа змогла лише на 1905 рік [49], але вони не відбулися у зв'язку з політичною обстановкою.

Аналогічна ситуація склалася і у Полтавській губернії [50].

Зазнала невдачі спроба Херсонської губернської управи провести курси змішаного типу у 1903 та 1904 роках [51].

Харківське земство розпочало роботу з прийняття рішення про проведення загальноосвітніх курсів щорічно для однієї чверті вчителів губернії, тобто приблизно для 150–170 осіб. Але на ці плани директором народних училищ Харківської губернії була накладена заборона [52]. Натомість були дозволені курси не більше як для 35–40 осіб. Такі курси були проведені у Слов'янську у 1901, 1902, 1904, 1905 рр. та Сумах у 1901 і 1905 рр. [42, 53, 54].

Лише Катеринославське земство спромоглося в цей період провести загальноосвітні курси. Влітку 1899 та 1901 рр. курси в Катеринославі носили практичний педагогічний характер [55, 56].

У наступні, 1903 та 1904 рр., губернським земством для народних учителів у Катеринославі були проведені загальноосвітні курси, без педагогічних предметів та методик. Були заплановані курси і на 1905 р., але їхнє проведення було заборонено Міністерством внутрішніх справ [57].

Докорінно змінити форму і зміст роботи педагогічних курсів, привести їх у відповідність до запитів народної школи земствам вдалося лише в третьому періоді своєї діяльності з підвищення кваліфікації вчителів, який тривав з 1910 р. до початку першої світової війни.

Найбільш плідною, послідовною та регулярною ця робота була у Харківській та Катеринославській губерніях. У цих губерніях проводилися курси за змішаною, загальноосвітньою та загальнопедагогічною програмою з терміном роботи 1–1,5 місяці. Лекції читали провідні спеціалісти-педагоги, професори та викладачі Харківського університету, Катеринославського Вищого Гірничого інституту. Слухачами курсів щорічно були від 500 до 1000 вчителів, їхня кількість обмежувалася тільки розмірами аудиторій, які надавалися містом для потреб курсів.

У Харківській губернії курси проводилися щорічно з 1910 до 1914 року [58].

Для зменшення навантаження вчителів під час занять на курсах і підвищення ефективності занять Харківською земською управою було розроблено програму дворічних курсів. До обох циклів, з огляду на важливість для вчителів усіх рівнів підготовки, було внесено педагогічні предмети, крім них до першого циклу увійшли предмети гуманітарної групи, до другого – природно-історичні. У 1912 та 1914 рр. курси були проведені за програмою першого циклу, у 1913 р. –

другого. У 1915 році курси (другий цикл) не відбулися – вони були скасовані Міністерством народної освіти [59].

У Катеринославській губернії курси організовувалися щорічно з 1911 до 1915 року [60, 62, 63, 64].

У Херсонській губернії курси за змішаною програмою були проведені у 1913 та 1914 рр. [65, 66].

Земство Полтавській губернії довго шукало свій шлях підвищення кваліфікації народних вчителів. У 1910, 1911 та 1912 рр. тут були проведені губернські загальноосвітні курси, до програми яких не входили педагогічні предмети [67, 68]. Ці курси, добре влаштовані, забезпечені провідними спеціалістами в якості лекторів, сприяли підвищенню загальноосвітнього рівня вчителів, але нічого не давали їм в плані професійного росту. З огляду на це, повітові земства з 1912 року почали проводити у себе практичні педагогічні курси за старими програмами. Такі курси були проведені у 1912 році у Ромнах та Сорочинцях, у 1913 р. – у Лубнах, Золотоноші і Гадячі, у 1914 р. – у Кременчузі та Ромнах [69, 70].

У 1914 році у Полтаві були організовані загальноосвітньо-педагогічні курси за програмою першого року двоциклових курсів, розробленої у Харкові [71]. Влітку 1915 року, за планом, повинен був відбутися другий цикл дворічних загальноосвітніх курсів, але в умовах воєнного часу земство не змогло їх організувати.

Практичні педагогічні повітові курси продовжували проводити. У 1915 р. курси відбулися в Константинограді та Переяславі [72], у 1916 р. – у Пирятині та Кобеляках [73], у 1917 році – у Зенькові та Лохвиці [74].

Чернігівському земству не вдалося провести заплановані загальноосвітні вчительські курси – вони переносилися з року в рік, поки в умовах війни ця робота була припинена [75].

Отже, в усіх «старих» земських губерніях України (Полтавській, Харківській, Чернігівській, Катеринославській, Херсонській) упродовж усього існування земського самоуправління земствами організовувалися педагогічні з'їзди та курси для підвищення кваліфікації народних вчителів.

Ця робота переривалася двічі, з політичних причин – у 80–90-ті роки XIX ст. та у роки першої російської революції, що дозволяє хронологічно визначити три періоди земської діяльності з підвищення кваліфікації народних вчителів. І період, 70 – перша половина 80-х років XIX ст., якому ми дали назву «елементарний», бо саме в цей період проводилися курси на елементарному рівні (у формі 2–3-денних з'їздів). ІІ період, кінець 90-х рр. XIX ст. – перші роки XX ст. – «період зростання», коли земства розпочали активну роботу з нарощування темпів і кількості проведення курсів, залучення широкої участі вчителів до їхнього проведення. ІІІ період, 1910–1915 рр. XX ст. – «період плідної роботи», коли організатори курсів піднялися на вищий щабель змісту перепідготовки вчителів до практичної діяльності.

Інтенсивність земської діяльності з підвищення кваліфікації народних учителів – частота проведення курсів, їхня географія та загальна кількість – в різних губерніях мали свої особливості (участь громадськості, періодичність та терміни проведення, склад слухачів, фінансування курсів, матеріально-технічна база, зміст програм, методичне забезпечення тощо), що зумовлювалося їхніми регіональними соціально-політичними особливостями і, відповідно, співвідношенням передових та консервативних сил у складі земських установ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вежлев А.М. Учительские съезды и курсы в России (вторая половина XIX века) // Советская педагогика, 1958. – № 7. – С. 78-88.
2. Корф Н.А. Педагогический съезд Александровского уезда III-го участка в 1869 году. – Журнал Министерства народного просвещения. – 1879. – Ч. 152. – Отд. 4. – С. 200–209.
3. Кушніренко І. Напівзабуті імена... – Запоріжжя, 2004. – С. 27–28.
4. Сборник Херсонского земства. – 1870. – № 7. – С. 51–58; 1871. – № 1. – С. 6–53; 1871. – № 11. – С. 8–12; 1872. – № 2. – С. 8–21.
5. Сборник Херсонского земства. – 1872. – № 10. – С. 14–44.
6. Сборник Херсонского земства. – 1875. – № 1. – С. 1–35.
7. Сборник Херсонского земства. – 1876. – № 4 – С. 578–585.
8. Съезд в г. Херсоне учителей и учительниц начальных народных школ Херсонской губернии. – Херсон, 1882. – 177 с.
9. Систематич. свод постановл. и распоряж. ПГЗ. – Вып. 2. – Полтава, 1886. – С. 1075–1081.

10. Отчет Полтавской губернской земской управи за 1877 год: Нар.образ. – Полтава, 1878. – С. 17–19.
11. Отчет Полтавской губернской земской управи за 1878 год: Нар.образ. – Полтава, 1878. – С. 39–40.
12. Свод Журналы Полтавского губернского земского собрания 1879 года. – Полтава, 1879. – С. 32, 38–40.
13. Отчет Полтавской губернской земской управи за 1880 год: Нар.образ. – Полтава, 1881. – С. 38–39.
14. Журнал Министерства народного просвещения. – 1882. – № 9. – С. 36–60.
15. Харк. ДАО Ф. 3, оп. 254, од. зб. 50, арк. 222.
16. Харк. ДОА, Ф. 3, оп. 254, од. зб. 22, арк. 5; оп. 256, спр. 28, арк. 5.
17. Харк. ДОА, Ф. 304, оп. 1, спр. 67, арк. 223–232.
18. Харк. ДОА, Ф. 3, оп. 270, спр. 192, арк. 6.
19. Харк. ДАО, Ф. 304, оп. 1, од. зб. 111, спр. 38, арк. 24–25; Ф. 3, оп. 270, спр. 668, арк. 1–5.
20. Харк. ДОА, Ф. 3, оп. 270, спр. 579, арк. 4.
21. Журнал Министерства народного просвещения. – 1872. – № 9. – С. 30–49.
22. Земский сборник Черниговской губернии. – 1876 г. – №№ 1, 2, 3, 4. – С. 184–279.
23. Задорожна Л. Перлини української освіти: Глухівський учительський інститут (1874–1917) / / Шлях освіти, 1999. – № 1. – С. 49–51.
24. Вахтеров В.П. Краткая заметка о педагогических курсах в Лубнах, Полтавской губернии. – Полтава, 1898. – 20 с.
25. Отчет о занятиях на временных учительских курсах. – Пирятин, 1897. – 126 с.
26. Тихомиров Д.И. Педагогические курсы 1897 года в г. Полтаве. – Полтава, 1898. – 332 с.
27. Отчет Полтавской губернской земской управи за 1898 год. – Полтава, 1899. – С. 49–50.
28. Отчет Полтавской губернской земской управи за 1899 год. – Вып. 1. – Полтава, 1900. – С. 46, 62–63.
29. Отчет Полтавской губернской земской управи за 1900 год. – Вып. 1. – Полтава, 1901. – С. 46.
30. Отчет Полтавской губернской земской управи за 1901 год. – Вып. 1. – Полтава, 1902. – С. 53–55.
31. Журнал заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 1894 года. – Чернигов, 1895. – С. 330.
32. Общий отчет о временных педагогических курсах в Чернигове. – Чернигов, 1895. – С. I–XI.
33. Журнал заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания, 1896 года. – Чернигов, 1897. – С. 187.
34. Дневник педагогических курсов для сельских учителей и учительниц земских народных училищ Конотопского уезда. – Москва, 1896. – 212 с.
35. Записки о педагогических курсах для учителей и учительниц земских народных училищ Сосницкого уезда. – Сосница, 1898. – 375 с.
36. Журнал заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 1897 года. – Чернигов, 1898. – С. 30–31.
37. Приложение к Журналу заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 1897 года. – Часть 1. – Чернигов 1898 год – С. 403–407.
38. Журнал заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 1897 года. – Чернигов, 1898. – С. 30–31.
39. Журнал заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 1898 года. – Чернигов, 1899. – С. 150.
40. Черн. ДОА. Ф. 145, оп. 3, справи 8, 93, 146.
41. Отчет ЧГЗУ Управы за 1900 год. – Чернигов, 1901. – С. 55–57.
42. Отчет ЧГЗУ за 1901 год. – Чернигов, 1902. – С. 16–17.
43. Черн. ДОА, Ф. 145, оп. 3, спр. 8, 213.
44. Черн. ДОА, Ф. 145, оп. 3, спр. 93, 146, 153, 1230.
45. Н.Ф. Бунаков. Отчет о временных педагогических курсах. – Херсон, 1899. – 36 с.
46. Черн. ДАО. Ф. 145, оп. 3, спр. 84.
47. Журнал заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания, 1902 год. – Чернигов, 1903. – С. 330–335.
48. Черн. ДАО. Ф. 145, оп. 3, спр. 84.
49. Земский сборник Черниговской губернии. – 1905. – № 7–8. – С. 133–134.
50. Отчет Полтавской губернской земской управи за 1903 год. – Выпуск первый. – Полтава, 1904. – С. 41–42.
51. Отчет об общеобразовательно-педагогических курсах Херсонского губернского земства. – Херсон, 1913. – С. 1–2.
52. Хар. ДОА. Ф. 304. оп. 1, од. зб. 511, спр. 27, арк. 321–324.
53. Хар. ДОА. Ф. 304. оп. 1, од. зб. 511, спр. 27, арк. 198–142.
54. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1908 год. – Ч. 1. –

Харьков, 1910. – С. 330.
55. Хар. ДОА. Ф. 226. оп. 1, од. зб. 810, 28 арк.
56. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1901 год. Часть 2. – Екатеринослав, 1903. – С. 57–61.
57. Отчет об общеобразовательных курсах для народных учителей и учительниц Екатеринославской губернии летом 1904 года. – Екатеринослав, 1904. – 33 с.
58. Хар. ДОА. Ф. 304. оп. 1, од. зб. 3034, спр. 36, арк. 57–59.
59. Хар. ДОА. Ф. 304, оп. 1, од. зб. 3034, спр. 36, арк. 10.
60. Отчет Екатеринославской губернской земской управи за 1911 год: Нар. образ. – Екатеринослав, 1912. – С. 89–144.
61. Отчет об общеобразовательных курсах Екатеринославского губернского земства для народных учителей и учительниц Екатеринославской губернии, бывших летом 1912 года. – Екатеринослав, 1912. – 27 с.
62. ЖЕГЗС 1913 г. – Екатеринослав, 1914. – С. 599–613.
63. ЖЕГЗС 1914 г. – Екатеринослав, 1915. – С. 582–593.
64. ЖЕГЗС 1915 г. – Екатеринослав, 1916. – С. 761–770.
65. Отчет об общеобразовательно-педагогических курсах Херсонского губернского земства. – Херсон, 1913. – 90 с.
66. Отчет об общеобразовательно-педагогических курсах Херсонского губернского земства. – Херсон, 1914. – 60 с.
67. Краткий отчет о бывших губернских земских общеобразовательных курсах 1910 года. – Полтава, 1910. – 14 с.
68. Отчет о земских общеобразовательных курсах для учителей 1912 года. – Полтава, 1912. – 105 с.
69. Отчет о районных педагогических курсах для народных учителей, организованных земством в гг.Золотоноше и Гадяче летом 1913 года. – Полтава, 1913. – 40 с.
70. Отчет о районных педагогических курсах для учащих начальных училищ Полтавской губернии, организованных Полтавских губернским земством в гг.Кременчуге и Ромнах летом 1914 г. – Полтава, 1915. – 44 с.
71. Отчет об общеобразовательных курсах Полтавского губернского земства для народных учителей и учительниц Полтавской губернии, происходивших летом 1914 г. – Полтава, 1915. – 125 с.
72. Отчет Полтавской губернской земской управи за 1915 год. – Выпуск первый. – Полтава, 1916. – С. 122–124.
73. Журналы Чрезвычайного ПГЗС 28 сентября 1916 года. – Полтава, 1916. – С. 67.
74. Полтавскому ГЗС Управы доклады. – Полтава, 1917. – С. 75.
75. Черн. ДАО. Ф. 145, оп. 3, спр. 1008, 1230.

Скорочення:

ПГЗ – Полтавское губернское земство

ПГЗУ – Полтавская губернская земская управа

ЖПГЗС – Журналы Полтавского губернского земского собрания

ЕГЗУ – Екатеринославская губернская земская управа

СбХЗ – Сборник Херсонского земства

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения

ЗСЧГ – Земский сборник Черниговской губернии

ЖЗЧГЗС – Журнал заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания.